

УДК 343.1
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.186>

Д. В. Каменський
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правознавства
Бердянського державного педагогічного університету
orcid.org/0000-0002-3610-2514

ПРО ЗМІСТ ОЗНАКИ СУСПІЛЬНОЇ НЕБЕЗПЕКИ В СКЛАДАХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

Стаття присвячена аналізу змістових складників ознаки суспільної небезпеки в складах економічних правопорушень за кримінальним законодавством України (розділ VII Особливої частини КК України). Констатовано, що суспільна небезпека діяння є сутнісною, іманентною ознакою сукупного поняття «кримінальне правопорушення», має фундаментальний характер, а отже, вагоме теоретичне й прикладне значення. Досліджено альтернативні погляди науковців на зміст та правозастосовне значення ознаки суспільної небезпеки. Висловлено авторське припущення про те, що суспільна небезпека суміжних злочинів, передбачених ст.ст. 209 і 209-1, 212 і 212-1, 223-1 і 223-2, 232 і 232-1 КК України, є якісно схожою, про що свідчить, серед іншого, місце розташування цих заборон. Констатовано загалом однакове розуміння законодавцем закріплених у цих статтях діянь з точки зору характеру їхньої небезпеки для українського суспільства.

Як приклад розглянуто умовну паралель злочинів, передбачених статтями 222 та 190 КК України з метою визначення втілених у них характеристик суспільної небезпеки. Здійснено аналітичне розмежування двох складів злочинів за ознаками, що мають значення для встановлення ступеня їх суспільної небезпеки. Зокрема, звернуто увагу на подібні кваліфікуючі ознаки, а також санкції за обтяжувальні форми обох видів шахрайств.

Наголошено на передчасності та очевидній необґрунтованості декриміналізації фіктивного підприємництва (ст. 205 КК України). Визначено, що зазначена заборона безпосередньо стосувалась конвертації фінансових коштів як злободенного прояву тіньової економіки, а отже, зберігала елемент суспільної небезпеки і була активно затребуваною практикою протидії злочинам у сфері економіки.

Із позицій вчення про суспільну небезпеку кримінального правопорушення звернуто увагу на проблему якісного відмежування економічних злочинів від адміністративних деліктів в економічній сфері, що набуває додаткової актуальності через масштабну декриміналізацію відповідних посягань у 2011 році.

Ключові слова: суспільна небезпека, кримінальне правопорушення, економічний злочин, декриміналізація, адміністративний делікт.

Kamenskyi D. V. ON THE SUBSTANCE OF THE SOCIAL DANGER ELEMENT IN THE STRUCTURES OF ECONOMIC CRIMES

The article is devoted to the analysis of the substance of the element of public danger in the structures of economic offenses under the criminal law of Ukraine (Section VII of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine). It is stated that the public danger of the act is an essential, immanent feature of the aggregate concept of "criminal offense", it has a fundamental character, and therefore significant theoretical and applied significance. Alternative views of scientists on the content and law enforcement significance of the element of public danger have been studied. The author's assumption is expressed that the public danger of related crimes under Art. 209 and 209-1, 212 and 212-1, 223-1 and 223-2, 232 and 232-1 of the Criminal Code of Ukraine are qualitatively similar, as evidenced, inter alia, by the location of these prohibitions in the Criminal Code text. In general, the legislator has the same understanding of the actions enshrined in these articles in terms of the nature of their danger to Ukrainian society.

As an example, the conditional parallel of crimes under Articles 222 and 190 of the Criminal Code of Ukraine has been considered in order to determine the characteristics of public danger embodied in them. An analytical distinction was made between the two types of crimes on the grounds that are important for establishing the degree of their public danger. In particular, attention was paid to such qualifiers, as well as sanctions for aggravating forms of both types of fraud.

Emphasis has been placed on the prematurity and obvious unfoundedness of the decriminalization of fictitious entrepreneurship (Article 205 of the Criminal Code of Ukraine). It was determined that this ban was directly related to the conversion of funds as a topical manifestation of the shadow economy, and therefore retained an element of public danger and was an actively sought-after practice of combating crimes in the economic sphere.

From the standpoint of the doctrine of public danger of criminal offenses, attention is drawn to the problem of qualitative separation of economic crimes from administrative torts in the economic sphere, which becomes more relevant due to large-scale decriminalization of relevant encroachments in 2011.

Key words: public danger, criminal offense, economic crime, decriminalization, administrative tort.

Постановка проблеми. У кримінально-правовій доктрині під суспільною небезпекою традиційно розуміють здатність діяння спричинити або створювати загрозу спричинення шкоди інтересам, які охороняє кримінальний закон.

Лексично та змістово похідними від поняття суспільної небезпеки є поняття суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечних наслідків. Також у статтях 24 і 25 вітчизняного КК, у яких розкриваються види умислу і необереж-

ності, міститься законодавча вказівка на факт усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (щодо умислу), а також на внутрішнє психічне ставлення до суспільно небезпечних наслідків свого діяння (щодо умислу і необережності). Навіть більше, небезпека діяння та небезпека особи злочинця перебувають у відмінних понятійних вимірах, водночас доповнюють одне одного.

У ст. 11 КК України вказівка на суспільну небезпеку закріплена, як відомо, двічі. Спочатку у вихідному для всього кримінального законодавства визначенні кримінального правопорушення зазначено, що ним є (я свідомо оминаю інші ознаки) суспільно небезпечне діяння (ч. 1 ст. 11). А далі в ч. 2 цієї норми вже розкривається малозначність діяння через відсутність суспільної небезпеки, тобто діяння не заподіяло й не могло заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі, хоча формально таке діяння і містить ознаки злочину.

Стаття присвячена критичному аналізу змістових складників ознаки суспільної небезпеки в складах економічних правопорушень за кримінальним законодавством України (розділ VII Особливої частини КК України).

Виклад основного матеріалу. М. Панов та С. Харитонов влучно пишуть, що суспільна небезпека діяння є сутнісною, іманентною ознакою сукупного поняття «кримінальне правопорушення», має фундаментальний характер, а отже, велике теоретичне й практичне значення. До змісту цього поняття, додають автори, повинні бути обов'язково включені всі суттєві узагальнені ознаки, які відображають сутністі характеристики суспільної небезпеки [1, с. 17.].

Заради справедливості зазначу, що далеко не всі автори однозначно сприймають зміст суспільної небезпеки. Так, за результатами проведеного розгорнутого соціологічного експерименту (переважно у формі опитування учасників), який охопив близько 200 українських правників, Д. Азаров зауважує, що відсутність спеціального правозастосовного тесту, який дозволив би чітко встановити міру суспільної небезпеки, фактично означає констатацію того, що закладання в основу системи індивідуалізації кримінальної відповідальності категорії суспільної небезпеки злочину суперечить вимогам верховенства права, зокрема принципам юридичної визначеності, захисту довіри, пропорційності, обмеження дискреційних повноважень, рівності перед законом і навіть законності та принципу розподілу влади. Викладене означає, що кримінальний закон не можна будувати з розрахунку на те, що в процесі застосування кримінально-правових норм визначатиметься міра суспільної небезпеки і залежно від цього вирішуватиметься питання про те, чи

є вчинене діяння злочином. У законі має бути чітко сформульовано межі складів злочинів, щоб дискреція суду, прокурора чи слідчого не поширювалась на вирішення питання про злочинність чи незлочинність діяння, передбаченого законом (за винятком наявності обставин, що виключають злочинність діяння). Водночас, резюмує автор статті, попри всі критичні міркування, цінність вчення про суспільну небезпеку злочину не варто применшувати [2, с. 16–17].

Автори одного комплексного дослідження проблем відповідальності за злочини у сфері економіки висловили раціональну наукову позицію про те, що суспільна небезпека економічних злочинів визначається тим, що вони вносять дезорганізацію в економічне життя країни, створюють можливість для збагачення одних за рахунок інших. Злочини цієї категорії посягають на охоронювану державою систему суспільних відносин, які укладаються у сфері економічної діяльності ринкового суспільства. Вони порушують інтереси держави та інших суб'єктів економічної діяльності, а також інтереси громадян, пов'язаних з економічною діяльністю держави [3, с. 8].

На думку Ю. Філея, суспільна небезпека – це соціальне явище, легалізація (формалізація) якого є функцією держави. При цьому розбіжність між суспільною небезпекою і кримінальною протиправністю може бути й наслідком відставання законодавства від вимог життя [4, с. 100]. Останню тезу автора підтверджує і сучасний стан нормативного опису положень розділу VII Особливої частини КК України, де часто «формальна» суспільна небезпека, завуальовано втілена законодавцем у відповідних заборонах, не збігається з «реальною» суспільною небезпекою, що в об'єктивній реальності насправді відсутня або, навпаки, є значно вищою, аніж передбачена в зовнішніх ознаках діяння, закріплених у відповідній статті Особливої частини КК.

Своєю чергою, О. Дудоров в одному із своїх ранніх досліджень звертав увагу на зайвість вказівки на суспільну небезпеку під час формулювання дефініції господарських (економічних) злочинів, оскільки, виходячи із законодавчого визначення злочину (ч. 1 ст. 11 КК України), ця ознака й так притаманна будь-якому злочину. При цьому вчений скептично поставився до ідеї вказувати у відповідній дефініції на заподіяння істотної шкоди певним соціальним цінностям, мотивуючи свою позицію тим, що, по-перше, окремі склади господарських злочинів сконструйовані за типом формальних, а по-друге, фахівці неоднозначно сприймають кроки законодавця в частині криміналізації деяких із цих посягань [5, с. 23–24].

Справді, комплексний аналіз ступенів суспільної небезпеки діянь демонструє унікальність цієї ознаки злочину в кожному конкретному випадку.

Так само як не існує двох абсолютно однакових злочинів, так і властивий їм характер суспільної небезпеки буде в кожному випадку специфічним. Попри це, в реальному житті важко (якщо взагалі можливо) визначити ступінь тяжкості конкретного злочину й тим більше порівняти окремі види злочинів за ступенем суспільної небезпеки. Якщо, скажімо, порівняти умисне вбивство та викрадення чужого майна чи умисне вбивство та вбивство через необережність, то різниця в ступені суспільної небезпеки буде очевидною. Водночас у випадку з господарськими злочинами порівняння вже не буде таким однозначним. Адже як правильно ідентифікувати та потім порівняти ступені суспільної небезпеки таких діянь проти встановлених економічних відносин як, наприклад, зайняття гральним бізнесом (ст. 203-2 КК) та протидія законній господарській діяльності (ст. 206 КК)? Яким чином різні ступені суспільної небезпеки цих посягань кореспондують з їхніми відмінними безпосередніми об'єктами, а саме – встановленим порядком зайняття господарською діяльністю в частині законодавчої заборони на здійснення грального бізнесу, установленим законодавством порядком здійснення підприємницької діяльності та відповідно встановленим порядком здійснення господарської діяльності, покликаним забезпечити стабільність господарського обороту, свободу підприємництва і дотримання засад добросовісної конкуренції? Які критерії тут потрібно застосувати й на які кримінально-правові параметри досліднику варто першочергово звертати увагу? Питання є, безперечно, складними, неоднозначними – відповіді на них напевне не лежать у царині точних наук. Водночас прагнення до правильного встановлення змісту та ступеня суспільної небезпеки видається доцільним і необхідним.

Для ілюстративного прикладу звернусь до паралелі злочинів, щоб дослідити інкорпоровані в них характеристики суспільної небезпеки, – шахрайство з фінансовими ресурсами, відповідальність за яке передбачена ст. 222 КК, та шахрайство як традиційний злочин проти власності (ст. 190 КК). У контексті заявленого аналізу мене *a priori* цікавитиме розмежування двох складів (а точніше – двох кваліфікованих складів) злочинів виключно за ознаками, що мають значення для встановлення ступеня їх суспільної небезпеки. Для цього зверну увагу на подібні кваліфікуючі ознаки, а також санкції за обтяжувальні форми обох видів шахрайств. Так, шахрайство, учинене у великих розмірах (що у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує НМДГ – ч. 3 ст. 190 КК), карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років. Натомість шахрайство з фінансовими ресурсами, якщо воно завдало великої матеріальної шкоди (що у п'ятсот і більше разів перевищує НМДГ) (ч. 2 ст. 222 КК), карається штрафом від

трьох тисяч до десяти тисяч НМДГ з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Як бачимо, кваліфікований вид шахрайства з фінансовими ресурсами передбачає мінімальний розмір заподіяної матеріальної шкоди, удвічі більший за аналогічну ознаку у складі «простого» шахрайства. Натомість санкції у складі господарської заборони з основним покаранням у виді штрафу до 10 тис. НМДГ безпелеяційно контрастують з максимальним розміром покарання за шахрайство у вигляді позбавлення волі на вісім років.

Звичайно, ми не можемо та й напевно не маємо права ставити в один ряд ступені суспільної небезпеки злочинів, норми про які розташовані в різних розділах Особливої частини КК, а їхні склади мають різні об'єкти, об'єктивні сторони, відмінні юридично значущі ознаки. Це буде грубим порушенням волі законодавця та вироблених кримінально-правовою доктриною правил (критеріїв), інакше наступним небезпечним кроком може стати зрівнювання суспільної небезпеки, скажімо, умисного вбивства та ухилення від сплати податків. Водночас навіть за наявності всіх раціональних застережень важко, принаймні з точки зору законів формальної логіки і не кажучи вже про засади криміналізації та положення теорії кримінальної відповідальності, пояснити вражаючу невідповідність у санкціях за загальний і спеціальний прояви шахрайської поведінки. Адже обидва приписи «спрацьовують» за умови встановлення обману (зловживання довірою), вони обидва є матеріальними, оскільки заподіюють реальну матеріальну шкоду у великих розмірах, урешті-решт, сам законодавець підкреслює їхню схожість, коли в ч. 1 ст. 222 КК використовує застереження «у разі відсутності ознак злочину проти власності».

Як відомо, суспільну небезпеку злочину можна охарактеризувати як з якісної, так і з кількісної сторони. А. Вознюк справедливо зауважує, що суспільна небезпека характеризується ступенем і характером: ступінь позначає розмір та інтенсивність суспільної небезпеки, а її характер визначається сферою чи групою суспільних відносин, на які посягає злочин [6, с. 45]. Безпосередньо характер вчиненого діяння визначає якісну сторону: так, злочини, які посягають на однакову групу суспільних відносин, мають подібну за своїм змістом суспільну небезпеку. Наприклад, можна логічно припустити, що суспільна небезпека суміжних злочинів, передбачених ст.ст. 209 і 209-1, 212 і 212-1, 223-1 і 223-2, 232 і 232-1 КК України є якісно схожою, на що навіть указує місце розташування цих заборон. Чимало юридичних ознак і навіть розміри санкцій у них є подібними, що додатково свідчить про загалом однакове розуміння законодавцем закріплених у цих статтях діянь з точки зору характеру їхньої небезпеки для

українського суспільства. Відповідно, суспільна небезпека діянь, які посягають на відмінні групи відносин, також буде різною. Скажімо, навряд чи доцільно порівнювати ознаки суспільної небезпеки фальшивомонетництва (ст. 199 КК) і зайняття гральним бізнесом (ст. 203-2 КК), хіба що на предмет ступеня їхнього негативного впливу на родовий об'єкт усіх злочинів, передбачених розділом VII Особливої частини КК України [7, с. 271].

Відсутність необхідного розуміння того, якою саме є природа факторів, що зумовлюють суспільну небезпеку, стає основною причиною труднощів, що виникають на практиці під час відмежування злочинів від інших видів правопорушень [8, с. 160]. Якщо до цієї нагальної в розрізі коректного правозастосування проблеми додати ще й підтриману деякими дослідниками позицію про притаманність суспільної небезпеки не лише злочинам, а й іншим правопорушенням, що призводить до актуалізації лише відмінних ступенів (розмірів) такої небезпеки, то проблема якісного відмежування, скажімо, злочинів від адміністративних правопорушень зростає на порядок. Наведене є тим більш зловідомим на фоні масштабної декриміналізації господарських посягань у 2011 році, поєднаної з їх переведенням вітчизняним законодавцем у категорію адміністративних деліктів.

До речі, вітчизняна адміністративно-правова наука наділяє економічні правопорушення такими сукупними ознаками: вони є протиправними, винними діяннями, які безпосередньо посягають на економічну сферу; передбачають порушення норм законодавства у сфері торгівлі, фінансів, банківської справи та податків, а також митної діяльності; підпадають під визначення відповідних складів адміністративних правопорушень законами; порушують економічні умови діяльності суб'єктів господарювання або економічні права осіб; завдають шкоди, зазвичай матеріальної, державі, фізичним та юридичним особам; вчиняються у сфері як легальної, так і нелегальної економічної діяльності; суб'єктами вчинення можуть бути як підприємці, так і інші особи, які беруть участь в економічних відносинах [9, с. 305–306].

Принагідно звернусь до такого прикладу. Якщо дослідити тексти нині скасованої ст. 202 КК «Порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю» та чинної ст. 164 КпАП «Порушення порядку провадження господарської діяльності», то одразу пригадується відома гра «знайди десять відмінностей». Хоча в цьому випадку відмінності в об'єктивних і суб'єктивних ознаках порівнюваних складів правопорушень уважне око дослідника не побачить: навіть нормативні вказівки на отримання від незареєстрованої (без ліцензії) діяльності доходу у великих розмірах є ідентичними – зроблене посилання на тисячі і більше НМДГ.

Одразу виникає декілька зауважень. Якщо протягом десяти років існування кримінально-правової заборони її суспільна небезпека була для всіх очевидною, ця норма входила до розробленої системи державного реагування на протиправні господарські посягання, то що раптом трапилось у 2011 році? Невже тіньова економіка в Україні перед чи в день голосування за Закон від 15 листопада 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» (далі – Закон про гуманізацію) зникла або хоча б знизилась до мінімальних рівнів, притаманних розвинутих економікам світу? Невже діяльність «у темну», без державної реєстрації та зі всіма впливовими наслідками соціально-економіко-правового характеру перестала бути небезпечним трендом нашого суспільства, яке живе в умовах перманентної нестабільності економіки? Ці та подібні до них питання видаються риторичними, хоча я усвідомлю їхню певну неоднозначність, адже в кожному конкретному випадку запровадження кримінальної відповідальності за нове діяння потрібно ще встановити наявність відповідних умов, підстав та передумов для криміналізації.

Наразі критичні зауваження викликає здійснена законодавцем у вересні 2019 р. декриміналізація фіктивного підприємництва (ст. 205 КК). Нагадаю: на підставі Закону від 18 вересня 2019 р. № 101-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес» ст. 205 КК було виключено.

Останнім часом представники професійної спільноти й особливо адвокати, які захищають інтереси вітчизняних підприємців у відносинах із фіскальними органами, порушували питання про скасування кримінальної відповідальності за фіктивне підприємництво. Увага головним чином зосереджувалась на таких обставинах: ст. 205 КК, не виконуючи відповідну превентивну функцію, нерідко використовувалась правоохоронцями як інструмент тиску на бізнес; визнання недійсними (у зв'язку з їхньою безтоварністю) господарських операцій платників податків із контрагентами, що мають ознаки фіктивності, спричиняло законслухняним підприємцям значні фінансові втрати; кримінальне переслідування, здійснюване за ст. 205 КК, передусім мало на меті не покарання осіб, винуватих у вчиненні злочину, передбаченого цією статтею КК, а збирання доказів щодо ухилення від сплати податкових внесків, тобто самостійного, відмінного від фіктивного підприємництва злочину [10].

Водночас ст. 205 КК досить активно затребувана правозастосувачами. Ця заборона безпосередньо стосується конвертації – як і раніше, зло-

боденного прояву тіньової економіки. Причини, які спонукають керівників суб'єктів «реального сектору економіки» займатись конвертацією безготівкових коштів у готівку, загальновідомі (високий рівень оподаткування фонду зарплати, який зумовлює економічну доцільність позакасових форм оплати праці; прагнення ухилитись від сплати ПДВ і податку на прибуток підприємств; необхідність сплачувати готівкою за послуги кримінального або номенклатурного «даху»; бажання мати готівкові кошти для здійснення повсякденної фінансово-господарської діяльності тощо). Економічна ситуація, на жаль, дає підстави вести мову про доречність криміналізації так званого псевдо-підприємництва. Зрозуміло і те, що цей крок жодним чином не вплине на мотивацію зазначених дій, не спроможний ні усунути, ні навіть мінімізувати ті чинники, які породжують вчинення фіктивних правочинів у бізнесовій сфері. Адже ринок конвертаційних послуг вважається однією з форм функціонування ринкової економіки за умов недосконалої системи оподаткування та корупції, яка її прикриває [11, с. 46].

Видається, що питання кримінальної відповідальності за таке негативне явище в економіці, як фіктивне підприємництво, зберігає свою актуальність понині, навіть після здійсненої декриміналізації. Основна пов'язана з цією заборонаю проблема полягала не стільки в якості кримінального закону, скільки в його некваліфікованому або тенденційно-вибірковому застосуванні. Зокрема, вказівка в уже виключеній ст. 205 КК на мету прикриття незаконної діяльності, хоч і не повною мірою враховувала процесуальну здійсненість кримінального переслідування як один із принципів криміналізації, загалом правильно орієнтувала правоохоронні органи на притягнення до кримінальної відповідальності фактичних управлінців підприємств, а не тих осіб «із пониженою соціальною відповідальністю», які виступають лише «живим» знаряддям в руках злочинців.

Висновки. Критичний аналіз заявленої в назві статті наукової проблематики спонукав сформулювати декілька авторських міркувань.

У статті було досліджено соціально-юридичний зміст фундаментальної категорії суспільної небезпеки та її об'єктивний прояв в окремих економічних злочинах, а також проаналізовано проблемні питання встановлення ознак суспільної небезпеки в складах досліджуваної групи посягань.

Обґрунтовано специфічні характеристики суспільної небезпеки кримінальних правопорушень

у сфері економіки, які полягають у створенні негативних (шкідливих) змін у національній економіці України та фрагментарно у світовій економіці на рівні її окремих компонентів – груп економічних відносин, має динамічну природу і, відповідно, різні сфери об'єктивного прояву у вигляді заподіяння переважно матеріальної шкоди, пов'язана із соціально-економічними процесами в державі та безпосередньо залежить від бланкетного способу викладення економічних заборон, а також від результатів використання інструментів нормотворчої техніки.

Література

1. Панов М., Харитонов С. Суспільна небезпечність діяння – фундаментальна ознака поняття «кримінальне правопорушення». *Юридичний вісник України*. 22 листопада – 5 грудня 2019 р. № 47–48. С. 16–17.
2. Азаров Д.С. Розуміння суспільної небезпеки злочину (за результатами соціологічного експерименту). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Том 3. С. 3–18.
3. Полный курс уголовного права: Преступления в сфере экономики. В 5-ти томах. Т. 3 / Под ред. Коробеев А.И. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2008. 786 с.
4. Філей Ю.В. Соціальна сутність суспільної небезпеки. *Кримінальне право: традиції та новачії*: матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого 90-літтю з дня народження видатного вченого, героя України, академіка В.В. Сташиса, 9-10 липня 2015 р. Полтава, Харків, 2015. С. 98–103.
5. Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: Монографія. Київ : Юридична практика, 2003. 924 с.
6. Вознюк А.А. Кримінальне право України. Загальна частина: конспект лекцій. Київ: Нац. акад. внутр. справ, «Освіта України», 2016. 236 с.
7. Каменський Д.В. До питання про визначення ознак суспільної небезпеки злочинів у сфері ринкової економіки. *Протидія злочинності: теорія та практика*: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (19 жовтня 2016 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2016. С. 267–272.
8. Уголовное право. Общая часть: учебник / отв. ред. И.Я. Козаченко. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2008. 720 с.
9. Сидоренко В. Роль адміністративної відповідальності у протидії економічним правопорушенням. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 301–306.
10. Злочин чи спосіб учинення? *Закон і Бізнес*. 8–14 квітня 2017 р. № 14.
11. Дудоров О.О. Ще раз про кримінальну відповідальність за фіктивне підприємництво. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту*. 8–10 червня 2017 р. Івано-Франківськ, 2017. С. 44–48.